

глави держави в античній (від найдавніших часів до 5 ст. н. е.) і середньовічній (від 5 ст. н. е. до XV ст.) періоди, що дозволить дослідити генезу розвитку наукових обґрунтувань про статус глави держави і вказати на особливості цих обґрунтувань у різні періоди, виявити можливі застереження в частині унормування правового статусу глави держави в сучасних умовах національного конституційно-правового реформування. Основними засобами наукового пошуку стали історико-правовий, інституційний, феноменологічний, діалектичний методи, використання яких сприяло досягненню поставленої мети.

Публічноправові відносини, порівняно з приватноправовими, в античній і середньовічній періоди розвивалися набагато повільніше. Це було зумовлено низкою причин і чи не найсуттєвіша з них полягала в тому, що будь-які дослідження статусу правителя держави, його місця і ролі в системі публічних органів влади сприймалася цією ж владою як посягання на її існування, і це було небезпечно для життя самих дослідників. Доказом цього є доля Сократа, Цицерона та інших. Тому інтенсивність таких предметних теоретичних надбань, порівняно з літературними та загальнофілософськими джерелами, у зазначені періоди була невисокою. І все ж такі дослідження є.

Один із найбільш відомих мислителів античного світу, який чи не вперше в історії держави і права звернувся до питання статусу правителя держави, був китайський учений Конфуцій (551–479 рр. до н. е.), філософсько-правові погляди якого викладено

в праці «Бесіди і висловлювання». За Конфуцієм, імператор наділявся статусом «сина неба», тому в своїх діях мав керуватися не людськими, а божими законами, етично-моральними принципами заради збереження громадського миру в державі. Водночас учений вважав, що правитель держави не обов'язково має належати до знатного роду і бути заможним, важливими є його знання в управлінській сфері та добропорядність [1, с. 47]. Такий підхід до визначення правового статусу глави держави був визнаний офіційною ідеологією держави і продукувався в доктрині китайського права тривалий час.

Давньогрецький філософ Геракліт Ефеський (бл. 530–470 до н. е.) свої філософсько-правові погляди щодо глави держави виклав у праці «Про природу», яка містила три частини – «Про космос», «Про державу», «Про бога». Філософ був аристократом не лише за походженням, а й за своїми філософсько-правовими поглядами. За логікою його творчої спадщини вбачається, що правителем держави може бути кращий з аристократичної меншості. В одному з фрагментів його творів зазначено: «Один для мене – десять тисяч, якщо він найкращий» [1, с. 47]. Він не відкидав ідею спадкової влади і впродовж усього свого життя піддавав критиці демократичний устрій, стверджуючи, що натовп правити державою не може і в цьому немає жодної потреби. На його глибоке переконання, правити державою повинен один або кращі з кращих, оскільки над усіма тяжіє не воля монарха, а влада закону. При цьому згода народу на схвалення законів не

обов'язкова, головне, щоб ці закони відповідали загальному розумінню логосу та справедливості. Отже, незважаючи на те, що політико-правові погляди Геракліта тісно перепліталися з філософсько-моральними ідеями про розвиток всесвіту, його вчення про главу держави було прагматичним і логічно аргументованим.

Інший давньогрецький філософ Демокрит (бл. 460–370 роки до н. е.) не поділяв поглядів Геракліта стосовно того, що кращими правителями держави є вихідці з аристократії. Кращі, за Демокритом, – це не стара знать і не багатії, а ті, хто володіють високими розумовими та етичними якостями [1, с. 49].

Заслуговує на увагу вчення афінського філософа Платона (427–347 рр. до н. е.). Він у своїй праці «Держава» порушив низку важливих питань про інститут правителів держави, зокрема про найменування осіб, які управляють державою, їх особисті морально-етичні якості, розумові здібності, про вік та обов'язки правителів, матеріальну винагороду за їхню працю тощо. Так, Платон у вказаній праці ставить питання: «Як називає народ своїх правителів у державі?» і з урахуванням тогочасної практики державотворення дає відповідь: «У багатьох – панами, а в демократичних державах зберігається ось ця сама назва – «правителі» [2, с. 239]. За Платоном, «правитель» – це узагальнена, тобто родова назва глави держави в період античності, яка конкретизувалася залежно від форми державного устрою: «...якщо серед правителів виділиться хто-небудь один, це можна назвати царською владою, якщо ж правителів

декілька, тоді це буде аристократія» [2, с. 221]. Мислитель стверджував, що правителем може бути не кожний, здатний правити державою, а лише той, при народженні якого за волею Бога було «домішано золото». Філософ мав на увазі не тільки родове походження правителя, а й його доброчесність, мужність, справедливість, освіченість та інші чесноти.

На думку Платона, управляти повинні старші, а бути під началом – молодші. Віковий ценз правителів держави має становити від 50 до 70 років, а перебувати при владі можна не більше 20 років [1, с. 62]. Отже, за платонівською концепцією, лише зрілі та досвідчені особи можуть займатися політикою, зокрема бути главою держави. Поняття «політика» Платон формулює як царське мистецтво, що вимагає знань і вмінь для управління людьми. Проте в разі відсутності істинних правителів, як стверджує філософ, правління має здійснюватися за законами. Отже, у творчій спадщині Платона принцип законності дістає очевидне визнання, хоча роль законів у процесі державного регулювання, порівняно з волею правителя, має допоміжне, а не першочергове значення. Як бачимо, вчення Геракліта і Платона про верховну владу правителя держави різняться.

Політико-правові погляди Платона сформувалися під впливом ідей та філософських настанов його вчителя Сократа (469–399 рр. до н. е.), який упродовж свого життя обстоював ідею необхідності дотримання законів у державі. Зважаючи на те, що Сократ викладав погляди виключно

в усній формі, цілком імовірним є те, що Платон у своїй творчій спадщині лише розвинув сократівську ідею законності суспільно-державного буття, що ґрунтується на засадах співмірності та справедливості. У Сократа і Платона спостерігається чітка паралель поглядів стосовно тих, хто може бути правителем держави. Вони були переконані, що правити мають ті, «хто знає». Така вимога, за сократівсько-платонівським ученням, стосується всіх політичних форм: «Царі і правителі – не ті, хто носить скіпетри, не ті, кого обрано відомими вельможами, і не ті, хто досяг влади за допомогою жеребу чи насильства, обману, а ті, хто вміє правити» [1, с. 62]. На думку Платона, головний обов'язок правителя полягає в піклуванні про свою державу, що має достойно винагороджуватися, оскільки він діє і повеліває не заради власного блага, а заради вищого блага для своїх підлеглих, тобто в інтересах самої держави, інакше такий правитель має бути покараний.

Таким чином, учення Платона про главу держави за своєю сутністю є не лише морально-етичним, а й політико-правовим. Сформульовані ним загальні вимоги до правителя склали доктринальне підґрунтя формування низки принципів правового статусу глави держави: віковий ценз, індемнітет (матеріальна винагорода за діяльність), повноваження, територіальний ценз проживання, що є важливим чинником забезпечення обізнаності правителя з проблемами своєї держави, законність тощо.

Правову природу глави держави спробував дослідити давньогрецький

філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.). У своїй праці «Політика» він писав: «Неправильно говорять ті, хто вважає, ніби поняття «державний муж», «цар», «домовладика», «пан» – то-тожні. Адже вони вважають, що ці поняття різняться кількісно, а не якісно; скажімо, пан – той, кому підвладна невелика кількість людей; домовладика – той, кому підвладна більша кількість людей; а кому підвладна ще більша кількість – це державний муж або цар; і ніби відмінність державного мужа від царя полягає в тому, що останній править за допомогою особисто належної йому влади, а державний муж частково владарює, частково підкоряється на основі відповідної науки – політики» [3, с. 376].

Аналіз наукової спадщини античного філософа вказує на те, що він досліджував статус монарха через призму правової природи його влади. Влада монарха є особливою, а тому має низку відмінностей порівняно з владою, скажімо, державного мужа: а) монарх сам є джерелом влади, а не тільки її носієм, натомість державний муж є лише носієм влади, наділеної (делегованої) йому іншими (монархом, народними зборами тощо); б) влада монарха є повною і необмеженою, що не властиво владі державного мужа; в) влада першого є безстроковою і не обмежена волею інших осіб, водночас влада другого не підпадає під ці ознаки. З наведеного вбачається, що особливість інституту глави держави (монарха) полягає не тільки і не стільки в тому, що він має владу над людьми, бо владу над іншими мають і державні мужі, і домовладика, і заможні люди,

а в тому, що він сам є джерелом влади. Фактично Аристотель порушив питання про сутність вищої влади, носієм якої є монарх.

Відтак постає питання: що означає володіти вищою владою? Аристотель у праці «Політика» писав: «У всякій державі та людина або ті збори, волі якої, як було сказано, підпорядкували свою волю окремі особи, володіє, як то кажуть, вищою могутністю (*summam potestatem*) або верховною владою (*summum imperium*) або пануванням (*dominum*). Це могутність або право повелівати полягає в тому, що кожен громадянин переніс всю свою силу і могутність на цю людину» [3, с. 332]. Отже, влада самодержця, за еллінською класичною доктриною, є по суті похідною від волі народу, і тому така влада є верховною, але не безмежною.

У процесі дослідження правового статусу глави держави не можна оминути своєю увагою політико-правові погляди відомого римського юриста, політичного діяча Марка Туллія Цицерона (106–43 рр. до н. е.). Свої науково-теоретичні погляди та переконання про правителя держави як інститут публічної влади він виклав у численних працях («Про державу», «Про закон», «Про обов'язки» та інших). За змістом цих творів стає очевидним, що глава держави посідає центральне місце в системі публічної влади, незважаючи на безапеляційну прихильність їх автора до республіканської форми державного устрою. На думку Цицерона, правитель держави має бути мудрим, обізнаним у державних справах, стриманим, красномовним, справедливим, а також

володіти основами права, без знань яких неможливо бути справедливим [1, с. 88]. Учений був непереможним противником одноосібного повновладдя в державі (за що, до речі, й поплатився життям). І все ж Цицерон усвідомлював, що правитель держави має бути наділений достатніми повноваженнями для забезпечення правопорядку в країні.

Цицерон, займаючи високу державну посаду сенатора в Римській республіці, був досвідченим політиком, і тому продуковані ним теоретико-правові обґрунтування інститутів публічної влади мали практичну проекцію. Так, учений вказував на можливість і потребу тимчасового розширення повноважень правителя держави (наприклад, для наведення в державі правопорядку, недопущення зміни форми державного правління, відвернення зовнішньої небезпеки тощо). Отже, учений сформулював правову позицію, за якою легітимним є суттєве збільшення повноважень глави держави в період суспільних потрясінь або воєнного стану. За Цицероном, правитель держави має бути стратегом та аналітиком. Це забезпечить країну від державних переворотів, а відтак забезпечить непоорушність державного устрою, прав громадян держави, зокрема й на приватну власність. Інакше кажучи, збільшення обсягу повноважень правителя можливе тільки заради досягнення загальнодержавного, а не особистого блага. Підсумовуючи творчу спадщину Цицерона про главу держави, можна дійти таких висновків: а) повноваження є невід'ємним складником правового статусу глави

держави; б) вони мають бути достатніми для забезпечення правопорядку в державі та її обороноздатності; в) державний і суспільний інтерес є головним фактором легітимної зміни обсягу повноважень глави держави.

Хронологічно постає Аврелія Августина (354–430 рр.), автора низки теоюридичних праць – таких як «Про державу Божу», «Про вільну волю» та інших, належить до когорти античних мислителів, політико-правові вчення яких увійшли до скарбниці науки права. Його теоюридичні погляди сформувалися як симбіоз політико-правових теорій давньогрецьких філософів і Святого письма, зокрема чотирьох апостольських євангелій (Матвія, Марка, Луки та Іоана), послань апостолів і християнських учень інших богословів християнської церкви – наприклад, Євсевія Кесарійського (260-338 рр.) та його вчення про розмежування історії людства за Старим і Новим заповідями.

За змістом праць Августина вбачається, що він визнавав право народів на свою державу (по суті національну державу) на чолі з правителем, який здійснює державне управління на основі Закону Божого та правових приписів, що втілюють справедливість, тому така влада заслуговує на авторитет і підтримку з боку церкви і народу. У разі недотримання главою держави правових, релігійних і морально-етичних вимог держава приречена на загибель. Відтак, за августинівським ученням, важливою є не форма державного правління, навіть не конкретне уособлення юридичної форми глави держави, а його

політико-правові та етико-релігійні підходи до здійснення управління в державі.

За теоюридичним вченням Августина, безгрішним є тільки один верховний цар і суддя – Бог, всі інші – гріховні, зокрема правителі держав, проте ступінь їх гріховності різний. Несправедливого правителя теолог іменував тираном, несправедливу аристократію – клікою. На його думку, такий правитель не заслуговує на підтримку народу і церкви. Отже, Августин був першим дослідником, який у своїй теоюридичній доктрині поєднав світське політико-правове вчення про главу держави з нормами християнської моралі. Крім того він уперше на основі християнських першоджерел обґрунтував державно-правову концепцію єдності історії людства; довів відсутність у глави держави надзаконної влади; вказав на межі повноважень правителя держави, які визначаються природними правами людини, визначеними Законом Божим.

Особливість античної доктринальної спадщини щодо інституту глави держави полягає в такому: а) спостерігається значний вплив не стільки релігійних, як філософських міркувань на правовий статус глави держави, в основу якого було покладено морально-етичні якості людини; б) уперше в доктрині права порушено питання про сутність вищої влади, носієм якої є правитель держави. Вища влада правителя за еллінською класичною доктриною є по суті похідною від волі народу, і тому така влада є верховною, проте не безмежною; в) сформульовані

античними мислителями загальні вимоги до правителя склали доктринальне підґрунтя формування низки принципів правового статусу глави держави – таких як віковий ценз, індемнітет (матеріальна винагорода за діяльність), повноваження, територіальний ценз проживання, що є важливим фактором забезпечення обізнаності правителя з проблемами своєї держави; г) повноваження правителя мають бути достатніми для забезпечення правопорядку в державі та її обороноздатності, єдиним фактором легітимної зміни обсягу повноважень глави держави в напрямку їх збільшення має бути державний та суспільний інтерес.

Початок епохи Середньовіччя бере свої витоки з часу розпаду Римської імперії, що зумовило виникнення нових держав із властивим їм економічним, соціальним, культурним та іншим розвитком. Політико-правові вчення про главу держави періоду античності, які будувалися не на основі природно наукових досліджень, а на філософських підходах, не задовольняли потреби феодального суспільства. За таких обставин нагальність розробки нових політико-правових учень про главу держави, його місце і роль у механізмі державної влади була очевидною, оскільки феодальне суспільство в умовах централізації королівської влади вимагало нових наукових обґрунтувань правового статусу глави держави.

Політико-правову доктрину про главу держави Київської Русі викладено в трактаті «Слово про Закон і Благодать», автором якого був київський митрополит Іларіон. У цій

праці статус князя як глави держави формується як поєднання трьох першооснов – релігії, права та моралі: а) релігійна складова статусу князя полягає в тому, що він як «причасник і спадкоємець небесного царства» отримував верховну владу з Божої волі; б) правова – наділений статусом «єдинодержця землі своєї», який має здійснювати управління в державі на основі закону; в) моральна – спадкоємець з ранніх літ має виховуватися в благодатному дусі чеснот і справедливості, у своїх діях керуватися добрими помислами і не вдаватися до ненависті. Змістовно близька концепція правового статусу глави Давньоруської держави, оснований на релігійних цінностях, містилася й в інших джерелах руського права, зокрема в «Повісті временних літ» Нестора – літописця Києво-Печерської лаври, у працях князя Володимира Мономаха тощо. На нашу думку, запропонована ними концепція статусу глави держави відповідала духу історії та політичній меті тогочасного державотворення, зокрема зміцненню централізації державно-князівської влади.

Чималий внесок у розвиток доктрини правового статусу глави держави належить видатному богослову Фомі Аквінському (1225–1274 рр.). Свої політико-правові погляди він виклав у трактатах «Сума теологій», «Про правління государів» та інших. Зі змісту трактату «Про правління государів» вбачається, що суттєвий вплив на його політико-правові погляди справила праця Аристотеля «Політика», яка в латинському перекладі вперше побачила світ 1260 року.

Учений-теолог подібно Аристотелю, визнавши необхідність існування держави як політичного об'єднання громадян і вказавши на можливість існування різних форм державного правління, доводить, що правитель у державі може бути представлений певною кількістю осіб або ж однією особою. Найкращим правителем у державі, на думку богослова, є монарх, який займає місце Бога в еволюції держави [4, с. 97–98]. Проте вчений не ототожнював правителя з Богом і не наділяв правителя абсолютними повноваженнями.

Учення про правителів держави Ф. Аквінського було не абстрактним і не відірваним від політико-правового буття його епохи. Так, богослов визнав право народу виступати проти правителя-тирана. Не всі правителі приходять до влади за провидінням Божим, тому не всім потрібно підкорятися. Хоча богослов визнає можливим прихід тирана за провидінням Божим, щоб покарати народ, у такому разі піддані змушені йому підкорятися. Практична сторона політико-правового вчення Ф. Аквінського про правовий статус глави держави полягала й тому, що він пропонує шукати захисту від тирана, зокрема й у суб'єкта, який звів його на престол. Одразу постає питання: хто цей суб'єкт. Відповідь може мати двовимірне спрямування: Бог або папа як намісник Бога на землі. Деякі вчені з великою засторогою припустили, що Ф. Аквінський відвів таку роль папству [5, с. 125]. Зважаючи на історико-правову середньовічну традицію отримання корони з рук папи, можна визнати таку позицію цілком імовірною.

Узагальнений аналіз праць Ф. Аквінського вказує на те, що його політико-правове вчення про інститут глави держави було представлено як раціональне поєднання суджень теократичного та світського спрямування, завдяки чому монарх як глава держави сприймався як «посланник Божий», що зумовлювало й відповідне шанобливе ставлення до нього, а з іншого – він сприймався як звичайна людина, за гріховні діяння якої він повинен нести покарання. Відтак правовий статус глави держави, за вченням богослова, характеризувався двоєдиним поєднанням світського і божественного начал.

Відомий державознавець епохи Середньовіччя Марсилій Падуанський (бл. 1270–1342 рр.) у своїй праці «Захисник миру» виступив проти імперативу верховних сановників католицької церкви, який міцно утвердився з часів папства Інокентія III. Він, визнаючи крайню необхідність відмежування церкви і держави, обстоював світський характер статусу глави держави. Учений був противником феодалної роздробленості, ратував за централізацію державної влади та посилення влади монарха. Останнього він вважав найкращою юридичною формою глави держави [6, с. 587], повноваження якого мають визначатися не божественним, а людським законом, де останній вживається для «означення правління розуму чи істинної справедливості» [7, с. 276]. Радикальність політико-правових поглядів М. Падуанського, на нашу думку, полягає й в іншому, а саме: а) у запропонованому ним виборному способі зайняття королівського престолу, що

має забезпечити управління в державі найкращими людьми; б) в обмеженні повноважень глави держави шляхом створення законодавчої та виконавчої гілок влади; в) у конституюванні повноважень органів публічної влади з чітким розподілом їх повноважень, достатніх для вирішення світських питань відповідно до їх раціональної суті тощо. Таким чином, М. Падуанський фактично обґрунтував концепцію конституційної монархії, завдяки чому намагався нівелювати вплив церкви на світську владу, і в цьому аспекті він просунувся далі, ніж будь-який інший середньовічний мислитель.

Сучасник М. Падуанського діалектик Вільям Окам (бл. 1285–1349 рр.) також був прихильником королівської, а не папської влади. Верховна влада папи з релігійних позицій, на думку вченого, була ерессю, а з позиції політики – руйнівною, що заповонила Європу боротьбою, зруйнувала християнську свободу і призвела до порушення прав світських правителів. Він обстоював світський характер статусу глави держави. Мислитель заперечував, що влада імператора дарована йому папою, а обряд коронації «додає щось до його законних повноважень» [7, с. 285] – він доводив, що імператорська влада постає зі згоди об'єднання підданих, яку висловлюють магнати. Учений визнав за монархом як главою держави навіть право втручатися у справи церкви з метою її реформування, проте застерігав, що таке втручання має бути винятковим і застосовуватися лише в крайньому разі. Загалом політико-правове вчення В. Окама ґрунтується на усталеній середньовічній ненави-

сті до деспотичної влади, яка виходила за межі того, що він вважав законом. Отже, у теорії політичної влади М. Падуанський і В. Окама обґрунтували світський характер правового статусу глави держави.

Таким чином, доктринальні дослідження в період Середньовіччя, на відміну від Античності, формувалися під потужним впливом релігії, що зумовлено визнанням християнства державною релігією, посиленням папської влади та розвитком богословської науки. Предметний результат доктринальної спадщини періоду Середньовіччя полягає в тому, що статус глави держави містить поєднання теократичного і світського спрямування, зокрема монарх сприймався як «посланник Божий», а з іншого – як фізична гріхозна людина, тому богослови були далекі від того, щоб отожднювати правителя з Богом, і не наділяли правителя держави абсолютними повноваженнями.

Історіографія доктринальних досліджень вказує на те, що низка положень про статус глави держави, обґрунтування яких здійснено в античний період, знайшли науково-теоретичну і практичну підтримку впродовж усіх наступних віків, а саме: а) структурне і функціональне відокремлення глави держави від державних «мужів» і службовців, інших високопосадовців; б) перевага одноособного інституту глави держави перед колегіальним; в) очевидне визнання принципу законності як об'єктивного засобу обмеження повноважень глави держави, при цьому вчені акцент робили на закони юридичні або релігійні; г) повноваження є невід'ємним

складовим статусу глави держави, обсяг яких має бути достатнім для забезпечення правопорядку в державі та її обороноздатності; г) державний і суспільний інтерес є головним фактором легітимної зміни обсягу повноважень глави держави.

Список використаних джерел:

1. История политических и правовых учений : учебн. для вузов / под общ. ред. проф. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
 2. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. Ф. Loseva, В. Ф. Asmusa, А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – 830 с.

3. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 829 с.

4. Мироненко О. М. Тома Аквінський. Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 6 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл, 2004. – 768 с.

5. Боргош Ю. Фома Аквинский: пер. с польск. М. Гуренко / Ю. Боргош. – М., «Мысль», 1975. – 183 с.

6. Скрипнюк О. В. Марсиль Падуанський. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл, 2001. – 792 с.

7. Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / пер. з англ. / Г. Себайн Джордж, Л. Торсон Томас. – К.: Основи, 1997. – 838 с.

Задорожная Г. В. Доктринальные исследования правового статуса главы государства: историко-правовой анализ.

Статья содержит сравнительно-правовой анализ доктринальных учений об институте главы государства в античный и средневековый периоды. Сделан вывод о том, что в период античности наблюдается значительное влияние на правовой статус главы государства не столько религиозных, как философских рассуждений, в основу которых были положены морально-этические качества человека, в отличие от античных, доктринальные исследования средневековой эпохи формировались под мощным влиянием религии, что предопределено признанием христианства государственной религией, усилением папской власти и развитием богословской науки.

Ключевые слова: глава государства, правовой статус, легитимное изменение объема полномочий, законность.

Zadorozhnia H. V. Doctrine researches of legal status of head of the state: historical and legal analysis.

The article contains a comparative legal analysis of doctrine studies about the institute of head of the state in the ancient and medieval periods. A conclusion is done that in the period of antiquity there was considerable influence on head of the state legal status of not so much religious, but philosophical reasoning, based on the human moral and ethics qualities. Contrary to the ancient period, the doctrine researches of medieval epoch were formed under the powerful influence of religion, which was predetermined with the recognition of Christianity as a state religion, strengthening of papal power and development of theological science.

Key words: head of the state, legal status, legitimate change of volume of plenary powers, legality.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2014